

УДК 378

ГУМАНІТАРИЗАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ЯК СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ВИПУСКНИКІВ ВНЗ

І.Г.Герасимова

Анотація. Здійснено узагальнення сучасних теоретичних напрацювань з проблеми гуманітаризації, яка розглядається важливою складовою формування професійної мобільності сучасного спеціаліста.

Ключові слова: професійна мобільність, професійна підготовка, гуманітаризація.

Аннотация. Обобщены современные теоретические разработки по проблеме гуманитаризации, которая рассматривается в качестве важной составляющей формирования профессиональной мобильности современного специалиста.

Ключевые слова: профессиональная мобильность, профессиональная подготовка, гуманитаризация.

Annotation. Article is about problems of forming professional mobility of higher education graduates. We have done generalization of modern theoretic best practices in humanitarization problems, that is considered important part of forming professional mobility of modern specialists.

Key words: professional mobility, professional training, humanitarization.

Постановка проблеми. За останні десятиліття вимоги до якості та рівня підготовки випускників ВНЗ значно змінилися. Цьому сприяв цілий комплекс суттєвих трансформацій, що відбулися як у соціальній, так і в економічній сфері розвитку України. До найсуттєвіших з них належать – перехід до ринкових умов, кризові явища в економіці, зміни на ринку праці. На сьогодні підготовлений до вузькоспеціалізованої роботи випускник ВНЗ ризикує залишитися без кваліфікованої роботи. Потреба часу – швидка перебудова напрямку діяльності, оволодіння іншою спеціальністю, не виключається і перехід в іншу сферу діяльності, конкурентоздатність фахівця. Все це зумовлює необхідність формування у процесі професійної підготовки фахової мобільності майбутніх спеціалістів.

Аналіз досліджень з даної проблеми. Дослідження професійної мобільності було розпочато в соціології, зокрема у працях, які на сьогодні вважаються класичними, зокрема – Р.Бенедікс, Т.Заславської, С.Ліпсет, Е.Саар, П.Сорокіна, Г.Чередніченко, В.Шубкіної та ін.

Такі дослідження склали підґрунтя усвідомленню наявності проблеми і пошукам реалізації завдання щодо формування професійної мобільності в системі освіти. Теоретичні й практичні засади формування професійної мобільності та конкурентоздатність фахівців на ринку праці розкриваються в доробку вітчизняних науковців – Л.Данілова, Н.Ничкало, О.Симончук, Д.Чернілевського, О.Щербак та ін. Різні аспекти проблеми формування професійної мобільності розглянуто у дисертаційних дослідженнях Л.Амірової, А.Ващенко, Є.Іванченко, Б.Ігошева, С.Капліної, Л.Сущенкої та ін.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні науковцями визначено, що професійна мобільність є феноменом, який виявляється на діяльнісному та особистісному рівнях. Досліджуючи особистісний рівень виявлення професійної мобільності, науковці акцентують необхідність формування численних особистісних якостей, що забезпечують ефективність і високий її рівень. Серед них – конкурентоздатність, професійна компетентність, комунікабельність, здатність ухвалювати виправдано ризиковані рішення, впевненість у собі і т. ін. Важливим аспектом формування професійної мобільності стає підготовка фахівця до особистої самореалізації, досягнення життєвого успіху, кар'єри.

Все це відбувається на тлі розвитку сучасного суспільства, його потреб, які обумовлені двома

об'єктивно взаємопов'язаними фундаментальними напрямками: розвитком техніки (технічної культури, цивілізації) і духовної культури людства. Разом із тим, попри засадничі позиції, історія людства на різних його етапах свідчить, що розвиток темпів технічної цивілізації та духовної культури людства не врівноважені між собою або часом мають навіть протилежні вектори свого напрямку (В.Вернадський, А.Ейнштейн, А.Сахаров, Г.Сковорода та ін.) [1].

Враховуючи, що завдання формування професійної мобільності реалізується в період суттєвих соціальних змін як техніко-технологічного, так і культурного характеру, цілком закономірним є пошук шляхів подолання суперечностей, що виникли в суспільному розвитку, через систему освіти.

Саме інформаційне суспільство створює об'єктивну потребу в переорієнтації суспільства та освіти на особистість [2], освіта має сконцентруватися на розвитку в особистості здатності до комунікації, до критичного мислення, до вміння пристосуватися до змін, до того, щоб бути прогресивною, творчою і такою, що володіє новими технологіями [3]. У цих умовах особливої важливості набувають знання не лише професійного, а й загальногуманітарного спрямування. А важливим аспектом формування професійної мобільності стає гуманітаризація професійної підготовки.

Гуманітаризація, як зазначає С.Гончаренко [4], загострила розуміння старої істини: врешті-решт і економіка, і політика, і культура замикаються на людині. У перекладі на мову педагогічної практики гуманітаризація означає посилення уваги до людини.

У цьому річизі сприймається й твердження Б.Фольсона [5] щодо взаємозв'язку всього в цьому світі, тобто доволі утилітарне завдання – забезпечити економічне зростання через підготовку кваліфікованих працівників має враховувати необхідність потреби не тільки у фахівцях, але й людях енергійних та ініціативних, здатних ухвалювати самостійні рішення та відповідати за їх здійснення, в людях, для яких суспільно-корисна праця є не лише джерелом заробітку, але й формою творчої самореалізації.

Гуманітаризація професійної підготовки фахівців з метою формування професійної мобільності є свідченням необхідності забезпечення в підготовці професійної та соціально-психологічної єдності. За такої умови, вважає М.Добрускін [6], можливим є формування всебічно розвиненої особистості майбутнього спеціаліста, його професіоналізм як синтез знань, переконань і дій, ціннісних орієнтацій, практичного досвіду.

Розробляючи проблему гуманітаризації, науковці, зокрема, підкреслюють зв'язок процесів гуманізації та гуманітаризації. Насамперед у визначенні цих процесів спільне латинське коріння – *human* – людський, людяний, такий, що стосується людини або людського суспільства, але вони різні за значенням. В основі процесу гуманізації є ідея гуманізму, яка визначається як світогляд, що базується на ставленні до людини як до найвищої цінності, суспільне визнання її гідності й свободи, всебічний розвиток і вияв здібностей. Гуманізм є явищем культури та історії, система поглядів, що історично склалися й змінюються [7]. На сьогодні можна говорити про виокремлення філософських, соціологічних, гносеологічних, психологічних і педагогічних поглядів на процес гуманізації, що визначають цілі й завдання вищих навчальних закладів у підготовці та вдосконаленні майбутнього спеціаліста як суб'єкта та об'єкта суспільних відносин, як цілісної людини [6]. Гуманізація освіти, на думку Антіп'єва [8], полягає не так у ствердженні людяності у відносинах, як в орієнтації на загальнолюдські цінності: совість, честь, порядність, почуття обов'язку, відповідальність, справедливість, співчуття, милосердя та ін.

Різні аспекти проблеми гуманізації і гуманітаризації розглядали у своїх роботах К.Абульханова-Славська, О.Асмолов, Г.Батишев, І.Бестужев-Лада, А.Бодальов, М.Каган, І.Кон, А.Маркова, О.Тіхоміров та ін.

Наявність практико орієнтованих розробок проблеми гуманітаризації освіти зумовлює необхідність їх узагальнення, визначення специфіки їх упровадження у навчально-виховний процес ВНЗ.

Єдиного, усталеного визначення процесу гуманітаризації в науковій літературі немає. Позиції, які займають науковці, не є суперечливими, вони радше доповнюють одна одну, бо вченими виділяються й досліджуються різні аспекти цього складного соціально-педагогічного явища. Для того, щоб усвідомити сутність процесу гуманітаризації освіти, доцільно розглянути загальне визначення гуманітаризації. Його переважно розуміють як:

- один із найважливіших інструментів, механізм гуманізації. Водночас це і наслідок, і причина, і чинник, і завдання гуманізації життя суспільства, що є відповіддю на запити техносфери;
- впровадження у щось, посилення в чомусь гуманітарних засад;
- переорієнтацію на людину, подолання технократизму, бездуховності й формалізму.

Про необхідність гуманітаризації суспільства та освітньої сфери заговорили в середині ХХ ст.

після гуманістичного маніфесту Б.Рассела, О.Хакслі, Дж.Дьюї та ін., в якому вони застерігали від суто раціоналістичного й технократичного погляду на світ, в якому людська особистість може стати іграшкою в руках сліпих сил природи, яку сама й породжує, вказує С.Гончаренко [4].

Технократизм, за сприятливих цьому соціальних умов, з'явився внаслідок експансії природничо-наукової раціональності, до якої з часом додалася технічна. Зазначаючи це, В.Ополев [9] наголошує, що технократизм – це використання певного способу мислення, сформованого у сфері природничо-наукової та технічної діяльності для розв'язання проблем, що належать до інших галузей культури. Технократизм є певним станом суспільної практики і характеризується тим, що домінують формоутворювальною його основою стає природничо-наукова раціональність. Ця ідеологія стала підґрунтям переконаності в можливості розв'язати будь-які проблеми, що виникають. Цьому передувала стрімкий розвиток природничих наук у XVII ст., а їхній лідерський статус закріплювався філософськими вченнями: у XVII- XVIII ст. – механіцизмом, в XIX-XX ст. – позитивізмом. Як лідери науки в різні часи розглядалися математика, фізика, кібернетика, біологія. За цих умов стандарти природничо-наукового мислення мали значний вплив на гуманітарне пізнання та практично нав'язувалися йому.

Саме цю особливість сучасного розвитку гуманітарного знання розглядає у своїй роботі П.Бачинський [10]. Автор зауважує, що історія педагогіки й психології свідчить, що протягом останніх трьох століть суспільство сприймало лише ті педагогічні концепції, які виникали й розвивалися на основі ідей ньютоніанства. Останні, з самого початку виникнення (XVIII ст.), перетворили викладання фізики в потужний інструмент формування технократичного світогляду. Згодом ньютоніанство охопило й хімію. Вчені намагалися за допомогою хімічних закономірностей, встановлених на неживих об'єктах, пояснювати хімічні процеси в живих організмах. Це було відображено в навчальних програмах і підручниках з фізики і хімії. У біології XX ст., особливо з появою молекулярної біології, також переважав технократичний світогляд. Розвиток технічних можливостей одержання нових наукових результатів у другій половині XX ст. закріпив технократичну основу світогляду в біології.

Абсолютизація науково-технічного прогресу, на думку В.Гуляєвої [11], спричинила те, що в сучасній цивілізації утворилася техносфера, яка вже зараз чітко окреслила межі своїх можливостей. Настав час, коли система освіти й соціальні інститути, що безпосередньо взаємодіють із нею, мають почати формувати людей, які спираються на культуру. Це має бути культура нового типу, яка більше асоціюється з гармонією, космосом, природою, з ідеями естетичної та етичної єдності людства.

Завершити короткий історичний екскурс у розвиток ідеології технократизму можна твердженням Т.Радзіняк [12], яка вважає, що ситуація, в якій сьогодні опинилася освіта, є певною мірою наслідком протистояння природничо-наукового та гуманітарного знання, започаткованого ще у XVIII ст. та відчутного ще й нині. Основою такого культурного протистояння була віра у здатність науки дати остаточну відповідь на всі питання та розв'язати всі проблеми людства. У зв'язку із цим, гуманітарні науки залишалися лише суб'єктивним знанням, яке не здатне створити об'єктивної картини світу, а тому й не заслуговувало на таку увагу, яка приділялася циклу природничих наук.

Близькою досконалою нам видається і позиція О.Маслової [13], що останнім часом провідне місце в галузі культури, безумовно, належить наукам технічного напрямку, це і зумовлює бурхливий розвиток науково-технічного прогресу, панування техніки і технологій, що призводить до глобальної екологічної кризи, відчуження людини від природи. Пріоритетною стала культура природничих наук із домінуванням наукового методу, універсалістська модель світу, переважання циклу природничо-наукових дисциплін, технократичний погляд на розв'язання проблем. Культура гуманітарна, що включає мистецтво, літературу, науки про суспільство і внутрішній світ людини, була відсунута на другий план. На сьогоднішній день стає очевидною необхідність об'єднання гармонійного співіснування та взаємодоповнення двох культур, відображених у процесі гуманітаризації освіти, що розпочався.

Суперечність сьогодення – це традиційна, механістична, ньютоніано-картезіанська парадигма науки, яка ігнорує накопичені уявлення про унікальність, складність і неоднозначність людської натури. Вона створила вельми негативний образ людини, визначивши її як біологічну машину, яка задіюється інстинктивними імпульсами, образ, у якому немає справжнього визнання вищих цінностей людини, таких, як почуття любові, естетичні потреби чи почуття справедливості.

Закономірні в цьому контексті слова О.Баздирева [15], який наполягає на тому, що технократизація мислення у XXI ст. потребує для людини своєї «гуманітарної компенсації» через сталий розвиток гуманітарних засад соціального життя.

Узагальнюючи розглянуте, можна констатувати, що технократизація становить загрозу як на глобальному рівні, що на сьогодні виявляється в наявності цивілізаційних катастроф, так і на

особистісному, що руйнує духовний світ людини. У таких умовах сучасна людина позбавляється свободи вибору. Надзвичайної актуальності набуває зауваження С.Гончаренка [4], що позбавлення особистості можливості вибору неминуче веде до її інтелектуальної і моральної деградації – саме із цього виходить гуманітаризація.

Зважаючи на потужний соціальний підтекст процесу гуманітаризації, розглянемо підходи до визначення цього процесу в освіті. Процес гуманітаризації освіти:

- не механічне «віднімання» природничих і «додавання» гуманітарних наук чи виявлення у сфері гуманітарного знання істинно гуманітарних наук. Діалектична позиція є дещо іншою: у зміст освіти необхідно включити людські «виміри», особистісне начало, тобто суб'єктивізувати наукове знання [16];

- стосується питань його організації – управління, навчання, виховання [16];

- формування моральності й духовності, осягнення цілісності знань про людину та орієнтування її в системі гуманітарного знання, створення сприятливих можливостей для самовираження особистості викладача і студентів [16];

- виступає як методологічний базис і необхідна передумова формування професійної культури майбутнього спеціаліста, його готовності до здійснення гуманістично орієнтованої професійної діяльності. Вона є особливою технологією, особливим психолого-педагогічним механізмом втілення гуманістичних ідей в педагогічну практику вищої школи [17];

- система заходів, спрямованих на пріоритетний розвиток загальнокультурних компонентів у змісті освіти і, таким чином, на формування особистісної зрілості тих, хто навчається [18];

- не зводиться до викладання циклу гуманітарних дисциплін, це процес, який охоплює всю науку й культуру, що транслюються через освіту, та виявляє одну з відкритих проблем розвитку освіти – інтелектуальне гуманітарне забезпечення освітніх систем, визначення сутності загальноінтегративного знання для всіх видів педагогічної практики [19];

- одна з найважливіших тенденцій розвитку системи освіти. Вона належить, переважно, до змістовно-процесуальних аспектів освітнього процесу й спрямована на поворот освіти до цілісної картини світу – світу культури, світу людини, на олюднення знання, на формування гуманітарного й системного мислення. Одночасно вона сприяє підвищенню в навчальному процесі статусу гуманітарних дисциплін у ході радикального оновлення [20; 21];

- пов'язана з навчально-методичним змістом викладання у ВНЗ [22];

- проникнення гуманітарної культури у зміст суспільних, технічних і природничих наук, у професійну діяльність всіх без винятку фахівців, у їхній побут, повсякденне життя [8];

- процес, спрямований на засвоєння особистістю гуманітарних знань, гуманітарного потенціалу кожної галузі науки, що вивчається, придбання загальнозначущих людських якостей [7; 22; 24];

- наповнення чи доповнення освітніх програм гуманітарним змістом, включення у навчальний процес циклу гуманітарних дисциплін [22];

- ствердження, вкорінення, інституалізація системи гуманістичних поглядів за допомогою гуманітарних наук, мистецтв та інших доступних засобів [24];

- інтенсивний процес створення системи когнітивних утворень, пов'язаних з емоційно-вольовими компонентами, що приймаються студентами як власні внутрішні орієнтири, що спонукають і спрямовують їхню діяльність [25];

- залучення молодшої людини до духовних цінностей цивілізованого світу, її окультурення в широкому сенсі, що не зводиться до вузької професіоналізації [13];

- можна пов'язати із навчально-методичним змістом викладання у ВНЗ. Гуманітаризація освіти не зводиться тільки до завдання розширення інформаційного змісту гуманітарних дисциплін проти професійного циклу [13];

- «олюднення» змісту навчального матеріалу, «олюднення» знань, відносин у процесі навчання з чіткою спрямованістю на виховання Людини в людині [28];

- втілення в життя принципів гуманізації, навчально-практична діяльність у ВНЗ зі створення матеріально-речових, організаційно-економічних і духовно-психологічних умов для наукового й культурного розвитку студентів, збагачення їхнього морального та світосприйняттевого обличчя з наголосом на загальнолюдських цінностях, вдосконалення творчої особистості майбутнього інженера, її самовираження і самореалізації [29];

- індивідуальне самовизначення особистості, розвиток її самосвідомості, самоосвіти задля наступної самореалізації в особистісному та професійному сенсах [12];

- не збільшення кількості предметів гуманітарного циклу, не посилення викладання гуманітарних дисциплін, не збільшення годин, що відводиться на їх вивчення, а формування в людини особливої форми ставлення до самої себе, довкілля і власної діяльності в ньому [20].

Здійснене узагальнення теоретичних надбань сучасних науковців дозволяє виявити основні напрями втілення принципу гуманітаризації в навчально-виховний процес. Стверджувати, що без його реалізації формування професійної мобільності не повною мірою відповідає сучасним потребам суспільного розвитку. Необхідність гуманітаризації формування професійної мобільності є нагальною потребою сучасності, бо кризові явища соціального життя значною мірою виявляють кризу як духовного розвитку суспільства загалом, так і кожної людини зокрема.

У цьому контексті особливої важливості набуває проблема виявлення гуманітарного потенціалу наукових знань, реалізація його в навчальному процесі, чому має передувати відповідна підготовка науково-педагогічних працівників ВНЗ, втілення гуманітарного компонента у викладання всіх навчальних дисциплін.

Література

1. Гашенко І.О. Педагогічні умови гуманітаризації природничо-наукової освіти старшокласників у загальноосвітніх навчальних закладах України: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01/ І.О.Гашенко – К., 2006. – 20 с.
2. Шилова В.І. Гуманітаризація освіти та її вплив на формування інформаційного суспільства/ Шилова В.І.// Економіка та держава. – 2007. - №6. – С. 80-81.
3. Боков Д.Ю. Роль вищого образования в адаптации личности к глобальному информационному обществу/ Боков Д.Ю.// Педагогическая инноватика: инновационное образование, инновационное мышление, инновации. Материалы международной научно-практической конференции. Под ред. В.П.Делия. ИСЭПиМ, 25-26 марта 2010 г. – Балашиха, Изд-во «Де-По», 2010. – С. 46-50.
4. Гончаренко С.У. І все-таки гуманітаризація / С. У. Гончаренко // Педагогіка і психологія. – 1995. - №1 (6). – С.3-7.
5. Вольфсон Б. Роль математического образования в гуманитаризации образовательного процесса [Электронный ресурс]/ Борис Фольфсон. – Режим доступа: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=1807&level1=main&level2=articles>. Заголовок с экрана.
6. Добрусин М.Е. Гуманизация как стратегия высшего образования / М.Е.Добрусин // Философия и общество. – 2005. - №3. – С.87-109.
7. Сінько Ю.І. Гуманізація і гуманітаризація математичної освіти та роль математичної логіки в цих процесах./ Ю.І. Сінько // Інформаційні технології в освіті Сінько 2011 Вип. 10 - С. 122-127.
8. Антипов А.Г. Гуманитаризация Российского образования: состояние и проблемы [Текст] / А.Г.Антипов // Alma mater. – 2010. - №10. – С.49-52.
9. Ополев, В. Т. Гуманитаризация естественнонаучного мышления: от XVII столетия до наших дней [Текст] / В. Т. Ополев // Актуальні проблеми духовності. - 2007. - Вип. 8. - С. 225-235.
10. Бачинський П.П. Пошуки шляхів утілення концепції гуманітаризації освіти / П. П. Бачинський // Педагогіка і психологія. – 1996. - №1. – С.57-63.
11. Гуляева В.В. Проблемы формирования гуманистически ориентированной личности / В. В. Гуляева // Гуманизация и гуманитаризация образования в вузе. Материалы региональной научно-методической конференции 10-11 апреля 2002 г. Владимир – Владимир. – 2003. – С.6-8.
12. Радзіняк Т.І. Процеси гуманізації та гуманітаризації в освіті [Електронний ресурс] / Т.І. Радзіняк – Режим доступа: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt/radzinak.php>. Заголовок з екрану.
13. Маслова О.В. Иностранный язык как предмет гуманитарного цикла [Электронный ресурс] / О.В.Маслова. Режим доступа: <http://www.kgau.ru/img/konferenc/2010g/g23.doc>. - Заголовок с экрана.
14. Русинка І. Роль курсу "Психологія" у підготовці студентів до успішної професійної діяльності / І. Русинка // Вища школа : наук.-практ. вид. - 2012. - № 8. - С. 42-51.
15. Баздирева О.В. Проблема гуманізації та гуманітаризації освіти в історичному аспекті / О. В. Баздирева // Вісник Житомирського державного університету. Випуск 57. – Педагогічні науки. – 2011. – С.118-121.
16. Касьян А.А. Гуманитаризация образования: некоторые теоретические предпосылки / А. А. Касьян // Педагогика – 1998. - №2. – С. 17-22.
17. Уляев С.И. Гуманитаризация образования как фактор формирования профессиональной культуры будущего специалиста: Дис. ... к. пед. наук: 13.00.08 /Сергей Иванович Уляев. – Ставрополь, 2002 - 187 с.
18. Мокринская О.Г. Гуманитаризация медицинского образования как фактор повышения качества обучения в вузе (на примере изучения иностранного языка): дис. ... к. пед. наук:13.00.08/ Оксана Геннадьевна Мокринская.- Волгоград, 2006. – 243 с.
19. Воронцова В.Г. Постдипломное образование педагога: гуманитарно-аксиологический подход: [монография] / В.Г.Воронцова. – СПб.: Академия, 1997. – 260 с.
20. Никитина А.А. Гуманитаризация физкультурного образования в вузе / А. А. Никитина // Вестник Балтийского федерального университета им. И.Канта. – 2011. – Вып. 4. – С. 117-125.
21. Подольська С. Освіта в контексті глобалізації: напрямки та механізми реалізації реформ в Україні/ Подольська С. // Вища школа. – 2007. - №1. – С.50-54.
22. Ветров, Ю. Гуманизация и гуманитаризация инженерного образования [Текст] / Ю. Ветров // Высшее образование в России. - 2006. - № 1. - С. 45-50.

23. Шиян Л.Д. Элементы загалной теорії гуманітаризації освіти [Електронний ресурс] Л.Д.Шиян. - Режим доступу: <http://intkonf.org/shiyan-ld-elementi-zagalnoyi-teoriyi-gumanitarizatsiyi-osviti/>. – Заголовок з екрану.
24. Федоткина Е.В. Гуманитаризация высшего технического образования Преподаватель выстей школы в XXI веке. Международная научно-практическая интернет-конференция [Электронный ресурс]/ Е.В.Федоткина. – Режим доступа: <http://www.t21.rgups.ru/Arhiv2009s2>. - Заголовок с экрана.
25. Мацкайлова О.А. Гуманитаризация учебного процесса в системе среднего профессионального образования: автореф. дис. ... д-ра пед наук: 13.00.01 /О.А.Мацкайлова.- Воронеж, - 2010. – 42 с.
26. Проказа О. Гуманітаризація і гуманізація освіти як наукова проблема [Текст]: шляхи її практичної реалізації/ О. Проказа // Директор школи, ліцею, гімназії. - 2006. - № 5. - С. 88-93.
27. Инженер XXI века: личность и профессионал в свете гуманизации и гуманитаризации высшего технического образования [Текст] : монография / Ред. М.Е. Добрускин. - Х. : Рубикон, 1999. - 512 с.
28. Проказа, О. Гуманітаризація і гуманізація освіти як наукова проблема [Текст]: шляхи її практичної реалізації/ О. Проказа // Директор школи, ліцею, гімназії. - 2006. - № 5. - С. 88-93.
29. Инженер XXI века: личность и профессионал в свете гуманизации и гуманитаризации высшего технического образования [Текст] : монография / Ред. М.Е. Добрускин. - Х. : Рубикон, 1999. - 512 с.